

УДК 94:821.161.2.0-94“19”

Ю. В. Ковальова

СІМЕЙНІ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ ПЕРЕЛОМНОЇ ДОБИ (ДОСВІД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СЕЛЯНСЬКИХ ЩОДЕННИКІВ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.)

На підставі ретельного вивчення селянських щоденників В. Рубеля, І. Ярошенка, М. Молодика, О. Замрії, С. Сала реконструюється картина шлюбно-сімейних відносин кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Простежуються життєві стратегії трьох поколінь мешканців українського степового регіону, що дає можливість прослідкувати ступінь адаптації селянської родини до змін суспільного буття першої третини ХХ століття.

Ключові слова: селянські щоденники, шлюбно-сімейні відносини, модернізаційні процеси.

Всупереч увазі істориків до теми сімейних відносин модерної доби, досі, нажаль, немає можливості скласти виразне уявлення про життєві шлюбні стратегії часів наших прадідів та прабабусь. В більшості публікацій всі виконавці соціальних ролей, а саме наречені, молодята, сімейні пари, самотні матері чи батьки, вдови та вдівці постають позбавленими своїх пристрастей, життєвих прагнень та поривань, підсвідомих бажань та почуттів, уподобань, які могли вийти за межі загальноприйнятих у традиційному суспільстві. Натомість, персонажі історичних досліджень виступають виключно в ролі об'єктів оподаткування, церковного кураторства, одиниць реєстрації, або ж, у кращому разі, предметом співчуття і опікунства з боку прогресивних партій, ентузіастів чи громадських діячів.

Значною мірою однобоке і схематичне висвітлення життя селянської родини злам ХІХ – ХХ ст. зумовлюється монотонністю інформації, що є в розпорядженні дослідників. Адже за тими свідченнями, що є в наявності, дуже важко розпізнати реальну картину справжнього сімейного життя. Також суттєвим фактором виступає обмеженість потенціалу окремих видів джерел, які висвітлюють лише деякі аспекти шлюбно-сімейних відносин селян.

Наприклад, з відомостей про шлюбно-розлучні справи кінця ХІХ століття можна дізнатись про доволі невелику кількість зафіксованих в цих джерелах розлучень серед українського населення [1]. Це може навести науковця на хибну думку про те, що шлюби в зазначений час були непорушно міцними та стабільними. Але публікації юристів того часу дають нам змогу дізнатись про інший аспект цієї справи, а саме про складність самого процесу розлучення, адже російське законодавство про розірвання шлюбу у ХІХ ст. було набагато суворішим, ніж в інших європейських країнах. Особливо дається взнаки мала кількість причин для розірвання шлюбу. Це було можливо лише у випадках насильницького вінчання, виявлення попередніх шлюбів, отримання свідчень про близький ступінь спорідненості, вступ до 4-го шлюбу, перелюб (який було дуже важко довести), через довгу відсутність одного з подружжя з невідомих причин та деякі інші [2]. Окрім того, офіційне розлучення було можливим лише з дозволу церковного суду при дотриманні суворих вимог. Тобто цей процес контролювався виключно церквою, яка пропагувала ідею про християнські моральні якості та позитивність шлюбу. І ця ідея знаходила відгук серед населення, що, в свою чергу, підтверджують етнографічні матеріали. Про важливість шлюбно-сімейних стосунків свідчать такі українські народні прислів'я: “Найлучча спілка – чоловік і жінка!” [3, с.86], “Заміж іти не на рік, а на цілий вік”, “Один без одного, як око без ока”, “Добре тому, хто вдвох” [3, с.87] та інші. Ці дані дають можливість підсумувати, що шлюб вважався свідченням порядності людини та її морального обличчя. Але в той же час, розглядаючи сімейні судові справи, інколи бачимо зовсім іншу картину: подружні зради, зґвалтування, знущання чоловіка над жінкою та дітьми, сімейні сварки з трагічним кінцем, скандальний поділ спадщини, вбивства родичів та інше. Ці дані розбігаються з тією картиною, яку малює нам церковна та державна статистика. З іншого ж боку, ми не можемо з остаточною впевненістю заявляти наскільки поширеними були подібні явища, оскільки в судах розглядалися тільки кричущі випадки, а інколи селяни просто не зверталися за допомогою до державних установ, аби “не виносити з дому сміття”.

Але, незважаючи на всю складність і різнобічність, тема шлюбно-сімейних відносин має широку та різнопланову історіографію.

Великим надбанням для сучасного дослідника стали праці етнографів кінця ХІХ – початку ХХ століття, таких як М.Сумцов, О.Маркевич, Ф.Вовк, В.Ястребов [4-7], які описали обряди родинного циклу, побут та дозвілля членів сім'ї, уявлення та традиційні норми, пов'язані зі шлюбом і сімейним життям. Не беручи до уваги описовість та фрагментарність праць згаданих дослідників, їхній внесок є важливою емпіричною базою для подальшого вивчення української селянської сім'ї загалом.

Зусиллями таких дослідників, як П.Чубинський, С.Пахман, О.Кістяківський [8-10] та інших, було зібрано, систематизовано та частково проаналізовано правові звичаї щодо сімейної власності, в першу чергу, сімейних та спадкових поділів. Вони звернули увагу на значення укладення шлюбу й на розподіл трудових обов'язків в селянській родині між чоловіком та жінкою.

В останні десятиліття дослідженню шлюбно-сімейних відносин на теренах України свої роботи повністю або частково присвятили такі історики, як А.Пономарьов, Р.Чмелик, Б.Миронов, О.Кісь, І.Ігнатенко, М.Гримич, В.Борисенко [11-17], які зробили вагомий вклад у сферу сімейних досліджень, розглянули структуру і функції селянської родини, прослідкували дошлюбну поведінку молоді та особливості укладання

шлюбних угод, дослідили майнові справи та принцип наслідування серед членів селянської родини кінця XIX – першої половини XX століття.

Сучасний науковець дуже завдячує вищеперерахованим дослідникам, які взялися за таку широку тему шлюбно-сімейних відносин, ретельно розробили окремі її аспекти та напрацювали плідний науковий доробок.

На сьогоднішній момент суттєво розширює джерельну базу шлюбно-сімейних відносин поява таких унікальних джерел, як селянські щоденники. Їх автори часто фіксували відомості, які важко знайти в жодному документі. Ці матеріали відображають настрій епохи, концентрують у собі великий практичний досвід та розкривають найрізноманітніші аспекти життя південноукраїнського селянства кінця XIX – першої третини XX ст.

Світ селянських щоденників – це справжня, реальна історія, якою вона відобразилася в пам'яті звичайної людини. Адже рукописи писалися в першу чергу для себе та для нащадків, аби діти та онуки знали свої корені. Сідаючи за написання щоденника, селянин поринав у свій приватний світ, де немає якихось загальноприйнятих канонів. Тут він міг відірватися від тяжких селянських буднів і писати про те, що хочеться, що найбільше вразило, що подобалось, або ж навпаки викликало відразу чи нерозуміння. На сторінках своїх рукописів селяни з детальною точністю відтворюють історію своєї родини, де постають конкретні люди з власними почуттями та вподобаннями.

Тим паче, що відчуття приналежності до великої справи написання історії виводило автора наче на щабель вище над своїми родичами й сусідами. В цих спогадах відображені справжні людські якості, думки про оточуючих та власні розмірковування, які дають нам можливість подивитися на сімейні відносини.

Селянські щоденники було виявлено та введено до наукового обігу завдяки зусиллям вчених кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету та завдяки діяльності Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького і його засновника Анатолія Васильовича Бойка, видатного українського вченого, доктора історичних наук. Під його керівництвом щороку організовувались комплексні історико-археографічні та етнографічні експедиції у селах південноукраїнського регіону, збирались спогади літніх селян, що дало змогу залучити до наукового обігу нові історичні джерела. Завдяки копіїткій праці таких дослідників, як В.І.Мільчев, С.М.Білівенко, В.М.Чоп, Н.І.Швайба, Р.Л.Молдавський, Т.І.Молдавська та інших вдалось зберегти величезний пласт народної культури та історії Південної України.

Найбільш вражаючим результатом цих експедицій стало виявлення селянських щоденників. Ці нові джерела є неоціненними для сучасних науковців, адже дослідження сімейної сфери не може базуватись лише на описово-статистичному матеріалі. А селянські автори у своїх рукописах деталізовано описують своє буття, різні побутові моменти, відносини між членами родини, звертають увагу на явища, котрі недостатньо розкриті в рамках традиційної історії. Тож поява таких джерел є своєрідним порятунком для дослідника сімейної сфери кінця XIX – першої половини XX ст. Кожен такий щоденник є цінною знахідкою для дослідження, адже тут розкривається ціла панорама родинних стосунків в межах кількох поколінь. На сторінках рукописів ми знаходимо унікальні дані про особливості відносин всередині родини та поза її межами.

Селянські щоденники стали тією чарівною палицею для сучасного дослідника, яка допомагає зазирнути у той дивовижний селянський світ із середини, подивитись на родинні стосунки очима їх сучасників, отримати незаангажовані судження, оскільки маємо інформацію “з перших вуст”. Ці джерела відсовують штучність на другий план. У кожного читача, до рук якого потрапить цей щоденник, перед очима постає справжня картина родинних відносин з усіма емоціями, конфліктами, порозуміннями, почуттями.

Найінформативнішим у цьому відношенні є щоденник Василя Дмитровича Рубеля [18], мешканця селища Мала Білозерка Мелітопольського повіту Таврійської губернії (нині Васильківського району Запорізької області). Він народився у 1899 році, а основну частину свого рукопису написав в голодну зиму 1932-33 років [19, с.47]. Тож на момент написання своєї праці йому було приблизно 30 років. Особливість цього щоденника в тому, що автор не приховує темні сторони своєї сімейної історії, натомість без будь якої ідеалізації розповідає про важкі долі свої рідних. Свій твір він назвав “Історія 667-ми”. Саме таку кількість представників свого роду він нарахував з 1800 по 1920 рік. Яким чином автор вираховував саме стільки людей, він збирався докладніше повідомити вже при вдосконаленні свого щоденника шляхом зведення таблиці розмноження по рокам та поколінням. Багато дослідників може піддати сумніву правильність розрахунків Василя Рубеля, але сам автор не претендує на точність, вказуючи, що “за 120 років зробилось багато одростків, пагонів з листочками, так що я міг просчитаця...” [18, с.104]. Але більш вражаючою за таку кількість нарахованих пращурів, є його обізнаність з долею майже кожного родича протягом 120 років адже для проведення таких розрахунків треба було мати безліч свідчень про свою генеалогію і на місці кожного листочка уявляти конкретну людину.

У кінці 1970-х років його молодший брат Тихін Дмитрович (1916-2002) переписав щоденник Василя [21, 22], але вже з власними доповненнями та поясненнями [20, с.78].

Також в нашому розпорядженні знаходяться мемуари іншого мешканця селища Мала Білозерка Олександра Онисимовича Замрія (1890-1972 рр.), які мають назву “Завещание моему поколению” і були написані приблизно у 1960-1962 роках [23]. Джерелами для написання цього рукопису стали родинні перекази і спогади про власне життя [20, с.80].

Багатим на деталі є “Щоденник” шевця Івана Ярошенка [24], який народився у 1885 році на одному з хуторів с. Томаківки Катеринославського повіту Катеринославської губернії (нині районного центру

Дніпропетровської області). Цей насичений подіями рукопис писався з 1917 по 1943 роки [20, с.82]. Автор відверто і без прикрас описує власне життя та долі своїх родичів.

Ще один щоденник належить перу селянина Миколи Васильовича Молодика (1906-1992) [25], який народився у селищі Новогупалівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Вільнянського району, Запорізької області). Час створення його мемуарів припадає на другу половину 1980 – 1990 рр [20, с.88].

У 2008 році в селі Привільному Баштанського району Миколаївської області був також виявлений щоденник сільського середняка Сала Сергія Євменовича [26], життя якого припадає на досліджуваний нами період. Найбільше уваги він приділяє саме своєму дитинству, наступні періоди описані скромніше. Для цього характерне зосередження більшої уваги на подіях, що його оточували, а не на власному житті.

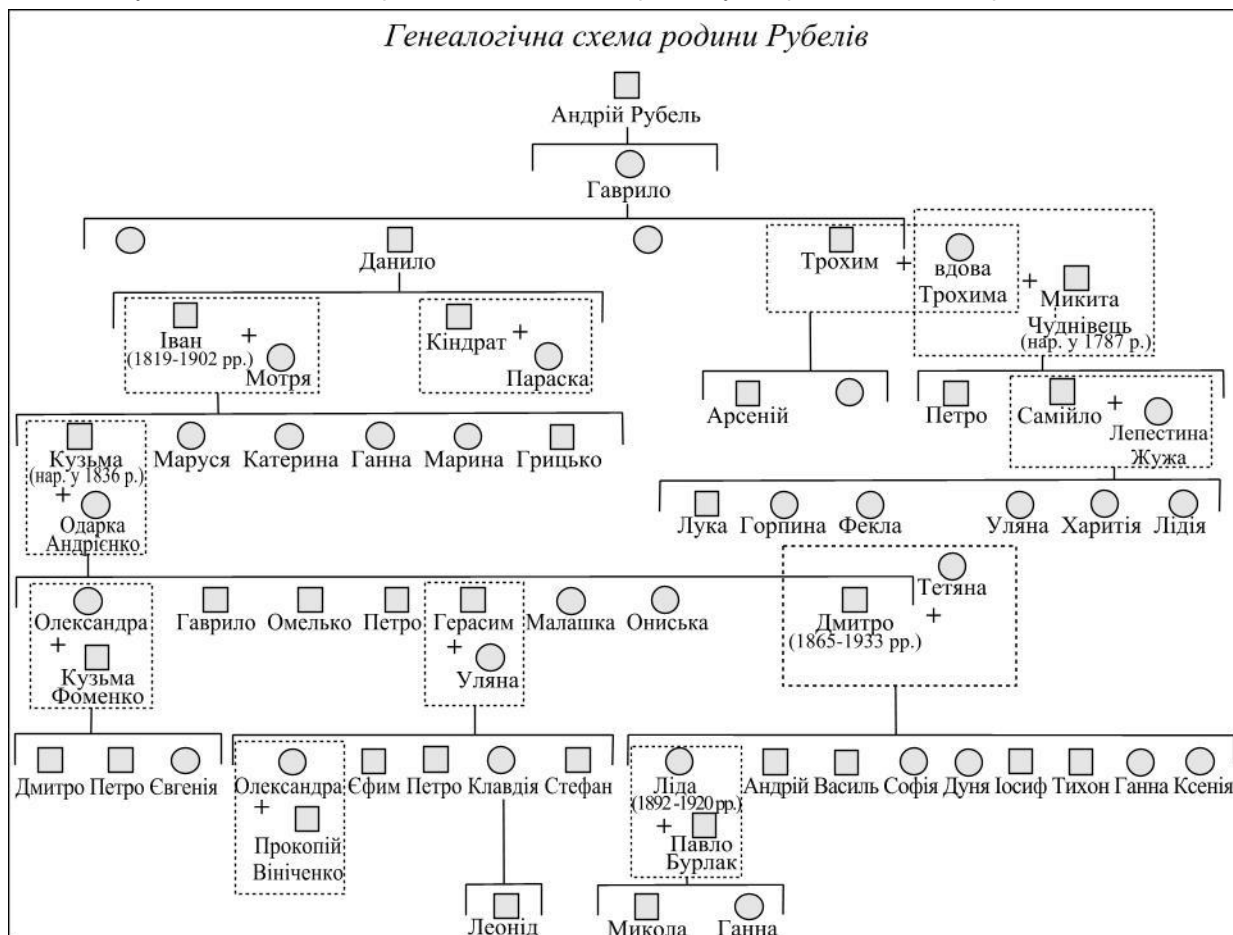
Отже, в нашому розпорядженні знаходяться п'ять селянських щоденників, всі автори яких певною мірою зберегли риси селянської ментальності, щоправда, поєднуював риси міського й сільського життя Іван Ярошенко, якому вдалося купити собі хату у приміському селі Верхня Хортиця (нині м. Запоріжжя). Усі автори розглянутих нами щоденників походять з одного регіону України, що дає можливість зробити певні узагальнення щодо питань, пов'язаних з поглядами на створення сім'ї, ставленням до дошлюбних стосунків, причинами сімейних суперечок в середовищі південноукраїнського селянства кінця XIX – першої чверті XX століття.

Автобіографічні наративи мають величезний джерельний потенціал, адже надають можливість прослідкувати еволюцію поглядів на сім'ю в селянському середовищі. Хоча загальним моментом для всіх рукописів є той факт, що самі автори не ставили собі це мету, а просто описували своє життя, долі своїх рідних та сусідів, співпереживали і вболівали за своїх близьких.

Дійсно вражає винятково пильна увага селянських мемуаристів до сімейних справ своїх родичів. На сторінках кожного щоденника кружляє величезна кількість імен. Перед читачем відкриваються цілі лабіринти сімейних справ, від яких спершу голова йде обертом. І справді приголомшує добра обізнаність авторів з життєвим шляхом майже кожного родича та сусіда!

Пропонуємо детальніше ознайомитись з родинною схемою сім'ї Рубелів, яка складена на основі свідчень самого автора мемуарів Василя, та на доповненнях його молодшого брата Тихона.

На схемі символом "□" позначені представники чоловічої статі, а символом "○" – жіночої, об'єднуючими рисками – наявність дітей у шлюбi, а знаком "+" об'єднано подружню пару, імена членів якої, згадують автори рукописів. На цій схемі зроблена спроба узагальнення і систематизації всіх родичів, чиї імена згадуються Василем та Тихоном. Тож, у щодениках братів Рубелів описується історія їхньої родини протягом восьми поколінь. Автори чудово пам'ятають своїх прапрадідів, які тільки-но переселилися в південні степи в кінці XVIII століття і заклали в Малій Білозерці нові родини й господарства. А молодший брат Тихон Рубель, вже після смерті Василя, доводить родинну історію аж до 1960-х років.

Завдяки цій схемі сімейні зв'язки Рубелів не виглядають занадто заплутаними, як це може здатися читачеві рукописів на перший погляд, адже в історії даної родини переплітаються дві родинні гілки. Зокрема батько і мати авторів (Дмитро Кузьмич Рубель та Тетяна Самоїлівна Чуднівська) мають спільного родича. Молода вдова прапрадіда Дмитра Трохима Гавриловича Рубеля приблизно в 1830-х роках вступила до другого шлюбу, по лінії якого, жінка Дмитра Тетяна Чуднівська виходить їй правнучкою.

На аналогічний опис заслуговує сім'я Олександра Замрії. Його брати (Трохим та Пантелімон) засватали хлопця за Катерину Сухомлин. Але дівчина виявилася звідною сестрою дружини Трохима, через що священики відмовились вінчати новоспечену пару [23, с.196-197]. Олександр Замрій в своєму щоденнику докладно відтворює подробиці свого "короткочасного одруження", наголошує на бажанні свого старшого брата отримати матеріальну вигоду з цього союзу, розповідає як протягом нетривалої півгодинної розмови з Катериною, йому вдалося добитися ствердної відповіді на пропозицію одружитися, пригадує, коли молодший брат дівчини виніс на вулицю теплий одяг та інші обставини. З такими подробицями селянські мемуаристи відтворюють та розбирають не лише особисте життя, а й сімейні справи своїх родичів та знайомих.

Для початку пропонуємо докладніше ознайомитись з загальними особливостями дошлюбного спілкування в селянському середовищі кінця XIX – першої чверті XX століття. Для організації спільної праці та розваг молодь збиралася на досвітках. Цей традиційний спосіб проведення дозвілля докладно описав В.Ястребов, користуючись більшою мірою матеріалами зібраними в Херсонській губернії. Дослідник зазначає, досвітки та вечорниці хлопці починали відвідувати після вступу у парубочу громаду; тоді ж вони отримували вільне право на вибір нареченої. Але далі автор уточнює, що положення парубка все ж більшою мірою залежить від позиції батьків, адже бувають такі сім'ї, в яких хлопець знаходиться під повним контролем батьків аж до самого одруження [7, с.7].

Також у своїй статті В.Ястребов наводить приклад проведення святкових вечорниць: дівчата приносили посуд та різні харчі й організовували святкову вечерю, хлопці ж діставали горілку, винаймали музику, а потім всі разом влаштовували пісні з танцями; а в звичайні вихідні дівчата більше збиралися за якоюсь роботою, а парубки грали у карти та пили горілку, в кінці все закінчувалося знову ж піснями, а часто і спільною ночівлею [7, с.12-13].

Але отримання інтимного досвіду під час спільного сну залишається одним з найбільш дискусійних питань серед етнографів, більшість з яких все-таки схильється до думки, що в XIX столітті це явище не набуло масовості. В.Ястребов зазначає, що випадки порушення дівочої цноти на вечорницях були доволі рідким явищем. Але якщо ж такий випадок все ж траплявся, то парубок за звичаєм був зобов'язаний одружитися на цій дівчині, в інакшому ж випадку, його могли виключити з парубочої громади, а батько постраждалої міг подати скаргу у волосне правління. Ставлення до такої дівчини, що збездістила себе, та до її батьків, було доволі жорстоким. Найяскравішим прикладом цього є обряд "комори", який мав на меті перевірку цноти нареченої під час весільного обряду. Дослідники зазначають, що в Південному регіоні цей обряд траплявся рідко [15, с.107]. Та докладний опис цього дійства зустрічаємо на сторінках вже згаданого щоденника Василя Рубеля. Автор зазначає, що мати нареченої за три дні не їсть і переживає, що як дочка "вже стратила" [18, с.139]. Якщо побоювання матері виявлялись виправданими, то остання зазнавала знущань з боку гостей. Її голову просовували крізь кінський хомут та приказували: "Оце тобі суко, що не вмiла вгледіти дочку". Далі змушували батька нареченої викупляти свою дружину за чверть чи піввідра горілки. Бували випадки, що останній міг накинутися і побити власну дружину, що не вгледіла дочку. Далі автор сам підсумовує, що в XIX столітті за цим слідували дуже ретельно. Але сам Василь Рубель, як людина вже XX століття, не схвалює таких звичаїв, адже часто після подібних обрядів мати молодої хворіла та вмирала, а в молодих через публічну ганьбу з боку всіх родичів та сусідів "і лайка, і бійка... до самої смерті". Василь називає такі звичаї дикунством, і вважає, що від цього псувалось життя молодих до самої смерті [18, с.139]. Тож бачимо, що ставлення до дошлюбного співжиття починає змінюватись. І те що в XIX столітті вважалося великим гріхом перед Богом і великою ганьбою перед родичами і всією сільською громадою, в XX столітті поступово стає звичним явищем. Це підтверджують і факти з селянських рукописів.

Наприклад, з щоденника Івана Ярошенка чітко видно, що автор змолodu був неабияким гулякою. Ще будучи юнаком, він працював у німця Віба разом з Іваном Бовтутом і Мотькою Бонбичкою. У своєму щоденнику, він пише, що тоді ночувати до них ходила Елисавета Журавка, яка згодом вийшла заміж за Івана Бовтута, а до Ярошенка ходила Домка, яка потім теж вийшла заміж. А коли Іван повернувся до свого дядька у Анастасівку, аби закінчити своє навчання на портного, то ходив на досвітки гуляти до Грушки, а начував при цьому з Феклою Медяниковою. Із дядьком Федосієм вони навідувалися до дівчат. Там на досвітках Ярошенко ночував із Санькою Овдеєнковою і Наталкою Ковальновою, аж поки дядько не забрали на Японську війну. Пізніше, найнявшись до Корнуса Павлуса, він хотів сватати робітницю Оришку. Бачимо, що Іван Ярошенко дуже любив розваги, і навіть важко працюючи ще змолodu завжди знаходив час аби погуляти. Повернувшись в Анастасівку, він застав дядька Федосія, який прийшов з війни. Вони знову почали гуляти разом і ночувати з дівчатами: Ярошенко – з Санькою Слепенковою, а дядько – зі свахою Одаркою [24, с.264].

Після закінчення навчання Іван більше працював вдома і ходив гуляти на досвітки, які проходили у Кіндарата Тимченко, де ночував із Горпиною Тимченковою. Це була осінь 1906 року перед призивом. Восени 1907 року він познайомився з Володимиром Удовиченко, після чого почав часто навідуватися в гості до його сестри Зіни. В цей час учень Ярошенка Василь Плавкида, без Івана відправився додому до Горпини, з якою до цього ночував сам Ярошенко, який пише з цього приводу у своїх мемуарах: "Я йому немного платил, а самое главное, что наделил ему свою дивчину Горпину и он на ней женился". Скоріш за все, під

словом “наделил”, Іван має на увазі “дав дозвіл на одруження”. Сам же автор зв’язав своє життя із Зіною Удовиченко. Вінчання відбулося 7 жовтня 1907 року. Рівно через рік в них народилася дочка Поля [24, с.265], а через певний час 15 липня 1912 року – ще одна дочка Ніконіна [24, с.266].

Автор іншого щоденника, Олександр Замрій, у свою першу військову відпустку навідався до однієї дівчини Фросі, яка жила по сусідній вулиці, і провів з нею ніч, хоча на той момент офіційно зустрічався з іншою дівчиною – Христею Юрченко [23, с.235].

Ці приклади свідчать про те, що в ХХ столітті дошлюбні статеві стосунки стають все частішим явищем. На досвітках цього періоду допускався певний інтимний досвід до шлюбу. Також, бачимо, що протягом таких спільних гулянь молоді хлопці й дівчата приглядали собі подружню пару, після чого засилали старостів.

Але, аналізуючи історії з селянського життя, можна побачити, що не завжди взаємні почуття та симпатія ставали приводом для одруження. Та й укладення шлюбу було важливою подією не лише для самих молодих, а й для їх батьків. Досліджуючи селянські щоденники простежується тенденція, коли батьки намагались з одруження сина чи доньки отримати максимальну вигоду для себе. Найчастіше головну роль відігравали статки нареченої та авторитет її родини: “куди ведуть молодого, туди і йде, яку висватають, таку й бери, і живи, бо в неї був батько багатий, або “рід” гарний, це велике мало значення ще і до 1923 років...” [18, с.134].

Так, на початку ХХ століття мотивом для одруження ставали матеріальні інтереси. Василь Рубель у своїх мемуарах наголошує на тому, що коли почалась столипінська реформа, то селяни отримували землю за такою схемою: якщо в хаті був один господар, то його наділяли землею поблизу слободи, бо він вважався більш бідним, а якщо два і більше – то вже подалі. З введенням цієї реформи заворушилися усі хлібороби, батьки намагались якомога раніше повінчати своїх синів та “відділити на отруби” [18, с.150-151]. Частими були випадки, коли такі весілля справляли насильно проти волі самих молодих. І це не єдиний випадок, коли батьки намагались нажитись на одруженні власних дітей. Тож, бачимо, що звичним явищем було, коли економічні інтереси в укладанні шлюбу виходили на перший план.

Інколи парубки, осліплені майбутніми статками вдавались навіть до насильства. Такий випадок стався у Малій Білозерці, Мелітопольського повіту. Мешканка цього селища Христя Юрченко була дочкою сільського багача, тож мала в своєму оточенні велику кількість залицяльників, але в майбутні наречені обрала собі звичайного хлопця з селян-середняків. Так, аби не впустити можливість одруження на забезпеченій дівчині, син одного сільського куркуля Антон Лютий, поки обранець дівчини був на війні, погрожуючи зброєю, з’валтував Христю, аби та від нього завагітніла і вже не змогла б йому відмовити [23, с.199], “чтоб не неделать позору” [23, с.246].

Селянин Олександр Замрій, житель тієї ж Малої Білозерки, у своїх мемуарах згадує, що “сынам не так еще была в голове нажива, чи то богатство, как отцам и братьям” [23, с.196-197] і, що мотивом для його сватання на напівсироті Катерині Сухомлін, було бажання його брата Трохима нажитись на її статках, адже дівчина мала гроші (300 карбованців) та півтори десятини землі. Бажаючих її засватати було вдосталь, тож Трохим вирішив не зволікати. Як пізніше напише сам молодий: “как говорится, без меня, меня женили”. От тільки економічним планам брата не судилося збутися, оскільки в церкві не дозволили цей шлюб через те, що рідним братам (Олександр і Трохим) не дозволялося брати за дружин звідних сестер [23, с.197]. Зведеної сестрою Катерини була Епістимія Сухомлін, дружина Трохима. Незабаром, уже колишній наречений так прокоментує цей випадок: “После моей женитьбы я остался холост” [23, с.199].

Трохи згодом, коли підходив термін початку військової служби Олександра, хлопець хотів останній рік перед цим провести серед дівчат та підготувати собі майбутню дружину. Обравши собі в наречені вже згадувану нами, юну дочку сільського куркуля Христю Юрченко, якій на той момент виповнилося 16 років, він навіть, прорахував те, що на кінець служби їй якраз виповниться 19 років і вони зможуть одружитися. Олександр дуже романтично описує своє ставлення до цієї дівчини, порівнюючи її з весняною квіткою, яка спочатку дуже соромилася з’являтися зі своїм шанувальником біля двору, боялася старших братів, але з часом, бачачи нормальне відношення зі сторони рідних, перестала на це зважати, і згодом закохалася. Тож, бачимо, що до вибору нареченої він підійшов з цілковитою серйозністю, розробивши цілу стратегію. Але його планам не судилося здійснитись, адже почалась Перша світова війна і хлопець затримався на фронті. Цим скористався інший парубок з їхнього села, який за допомогою насильницьких методів одружився на Христі. Олександр описує свої розчарування з цього приводу, але вже згодом він навіть радітиме, що йому так і не вдалося взяти цю дівчину за дружину, адже розумів, що за часів революції був би розкуркулений, зазнав би переслідувань і майнових втрат [23, с.199].

Врешті-решт Олександр Замрій одружився у віці 27 років на дівчині з сусідньої вулиці, Ефросинії. І то однією з причин було те, що солдатам, які під час війни укладають шлюб, давали шестимісячну відпустку. На момент отримання такої можливості Олександр ще навіть точно не знав кого обере собі за дружину. Порадившись з братами, він все таки зупинив свій вибір на Фросі, адже інші дівчата, яких йому пропонував старший брат Пантелемон, йому не сподобались (одна була вдова, а інша – “порочная”) [23, с.243].

Олександр візьме другий шлюб у 1939 році, більше з прагматичних інтересів, адже після смерті попередньої дружини, комусь треба було доглядати дітей [23, с.259].

У своєму щоденнику Сергій Сало описує мотиви у виборі нареченого дівчини Ольги, яка у 1918 році з родиною переїхала з Херсону у Привольний район. Як пояснює автор вона вирішила вийти заміж за селянина Мішу Андреева, який був неосвічений, та ще й з фронту повернувся з одним оком, але при цьому – з грошми. “Красива і практична”, – занотував Сергій Сало у своєму щоденнику. Але доля зіграла з дівчиною злий жарт, адже під час вибору весільної сукні у Миколаєві, Ольга заразилась тифом і невдовзі померла [26, с.57].

Тож, бачимо, що з початку ХХ століття, прагматичні цілі все частіше стають домінуючими в обранні пари. В основі укладення шлюбу дуже часто лежать саме господарчі інтереси, має місце селянський прагматизм землевласника. Окрім того спостерігаємо характерне явище: вибір шлюбного партнера не був виключно особистою справою. До цього долучалися батьки та рідні брати, враховувалась репутація та економічне забезпечення родини, здоров'я та працовитість дівчини чи хлопця. Але вже з другої половини 1920-х років спостерігаємо інтимізацію даної сфери. Вибір партнера стає більш особистою справою.

Змін зазнає і ставлення до самого шлюбу. Він перестає бути чимось непорушним і єдиним. Для селян згодом другий, а інколи й навіть третій шлюб стає нормою, звичним явищем. В розглянутих селянських щоденниках знаходимо достатню кількість характерних прикладів. Сергій Сало у своїх спогадах описує випадок, який стався у 1905 році. Їхнього сусіда Андрія жорстоко вбили під час вечірнього гуляння, а його дружина, Зіна, згодом вийшла заміж за Яшку, який, до речі, був присутнім при вбивстві її першого чоловіка [26, с.11]. Зокрема, Василь Ярошенко (рідний брат автора рукопису), у 1918 році вступив до першого шлюбу з вже вагітною Євдокією Павлівною Белановою [24, с.277], яка через півроку народила йому хлопчика [24, с.285]. Та через кілька місяців дитина померла, а 6 березня 1920 року померла і Євдокія [24, с.292]. Не дуже довго горюючи за дружиною, а якщо конкретніше, то 28 числа цього ж місяця Василь вступив до другого шлюбу, обвінчавшись із Матроною Коченко [24, с.293]. Але створення нової сім'ї так і не принесло щастя Василеві, адже жінка згодом "бросила [його] и разошлася из ним" [24, с.297]. Але чоловік вирішив не зупинятися на досягнутому, і приблизно через рік після цієї події вінчався у Михайлівці з Марфою Гаценковою [24, с.297]. Це вже був його третій шлюб.

Життєвий шлях Василя є свідченням того, що така поведінка стає нормою, адже укладення третього шлюбу супроводжувалось головними традиційними весільними атрибутами. "Молодята" повінчалися в церкві, мали шафера і шафриню.

Це є також доказом того, що незважаючи на зміну самого розуміння шлюбу від непохитного союзу, який укладається раз і на все життя, до вже не обов'язково стабільного інституту, все ж зберігаються традиційні для селян супроводжуючі атрибути, такі як весілля та вінчання. Житель селища Томаківки, Іван Ярошенко (рідний брат згадуваного нами вище Василя) у своєму щоденнику занотував: "21 лютого 1921 року Віра Ткаченко вінчалась з Івановим командиром Карроти, нас не запрошували. 24 лютого гуляли у них же на весіллі" [24, с.295]; "26 березня 1924 року були на весіллі, Катя Степанова вийшла заміж за канцеляриста, нічого було, трошки випили" [24, с.302].

Описуючи весілля рідної сестри свого діда Марини, Василь Рубель акцентує увагу на всій пишності й щедрості даного торжества. Але він зауважує, бувало, що кошти, затрачені на такі масштабні святкування, молоді потім ще 2-3 роки відробляли. Але великі матеріальні витрати не були причиною відмовлятися від весілля, адже в кінці ХІХ – перших роках ХХ століття головним було відгуляти "по-людськи", аби не було соромно перед людьми [18, с.135].

"Від молодого свайба переходе на зазови до родичів, бо молоді вже, які бідно жили, осталися на сухарях. Після цієї свайби незаможний молодий, або і із нею служать в строці років 2-3, покриваючи убиток, витрачений на свайбу. Та це чепуха, а свайбу ж відгуляв "по людськи", не видав і заможному..." [18, с.140].

Але з труднощами воєнного часу змінилося ставлення до обов'язковості гуляння пишного весілля. А десь з середини 1920-их років спостерігаємо явище, коли син чи дочка могли виїхати з села на заробітки, чи на навчання, а повернутись уже одруженими. Тобто затратні гуляння з часом стають вже необов'язковим атрибутом створення нової сім'ї. Хоча свідчення Івана Даниловича Рубеля, який помер у 1902 році, дають підставу припускати, що вже з початку ХХ століття розмах гуляння весілля став суттєво скромнішим, ніж протягом ХІХ століття. Будучи вже дідом на схилі років він приказував: "Ех старина-старина, ... чогось вона становиться не такою як була, чогось і горілку менш пить почали. А деякі умники то вже до пуття і свайбу не згуляють.... Похоже, що наші внуки і в церкву ходять не будуть" [18, с.126].

Випадки, зафіксовані в селянських історіях, свідчать про те, що побутові сварки та сімейні сцени були складовою життя майже кожної родини. Найбільші з них виникали в результаті поділу батьківського майна. Як пише український етнограф П.Чубинський, виділ батьком одружених синів за його життя вважався в Україні цілком природною і буденною справою [8, с.44]. Але ця процедура часто проходила дуже конфліктно ("в те время розділ кінчавсь великою лайкою") [18, с.141].

За українськими звичаями старші сини по черзі виділялися з домогосподарства, а на батьківському дворіщі залишався найменший син і батьківський дім в більшості випадків залишався саме йому [16, с.27]. Іван Рубель, саме після однієї з бійок, відділився зі своєю сім'єю від молодшого брата Кіндрата, який залишився на "старім дворіщі", тобто у батьківській хаті [18, с.129]. Василь Рубель у своїх мемуарах описуючи братні відносини свого батька, вказує, що найлегше жилося найменшому братові Герасиму, який був "мазун" в своєї матері і майже нічого не робив, бо старші брати були одружені. "Він завжди мав лучий кусок сала, масла і всього, що старші не бачили" [18, с.141]. Тож в традиційному українському селі наймолодший син був матеріально забезпечений, адже йому не треба було думати куди відділитися у зв'язку з тим, що батьківське майно мало залишитись у спадок.

Часто причиною відділу ставали економічні труднощі родини, коли в результаті неврожаю чи з інших причин було важко прогодувати з одного господарства велику кількість людей. Олександр Замрій так описує причину відділення своїх братів у 1921 році "... а при недостатках и неполадки стали в семье... пришлось нам еще делиться, хотя и нечем. Но и жить было трудно при распре" [23, с.245], хоч в результаті "розделились без скандалу".

Зазвичай одружені сини спочатку певний час жили з родиною, але бажання мати самостійне господарство все-таки брало гору. Часто й звичайні непорозуміння всередині великої родини, де кілька

синів вже одружилися і мали власних дітей, ставали причиною для майнових поділів. Один з найяскравіших прикладів відділу синів з батьківського дворища внаслідок конфлікту описує Василь Рубель у своїй мемуарх. Так, старший син Кузьми Рубеля Гаврило, оженившись, пожив в батьківській хаті приблизно 9 років, а потім відділився [18, с.141], але це лише на певний час покращило ситуацію. На 1903 рік усі брати (Дмитро, Омелько і Петро), окрім найменшого Герасима, були одружені. Жили всі у батьківській хаті, що, звісно, призводило до багатьох труднощів, адже "...коли три невістки вкупі, то вони гризуться на день тричі". Коли спільне життя ставало вже нестерпним, то молодші "викурили" старшого брата Дмитра, і той мусив зі своєю родиною відділитися до тестя Самоїла Чуднівця в прийми. Але через певний час мати Одарка умовила сина повернутися в батьківський дім, аби навести лад, "бо не можна жити, брати Омелько та Петро чубаряться щодня, а в невісток макогони і із рук не випадають". Врешті-решт Дмитро повернувся до батьківського дому, та взяв від тестя велику кількість заробленого зерна, що позасипав всі горища у свого батька. Брати ж, побачивши таку кількість нажитого добра "зробили таку бучу, що й небові гаряче" і змусили Дмитра ділитись. На виручені кошти від проданого зерна Омелько і Петро швидко купили дві хати і одразу відділились. А самому Дмитрові в результаті такого несправедливого поділу нічого не дісталось, хоч він і залишився на старім дворіщі. Як пише його син Василь у своїх мемуарах: "Ці наслідки і обдириства зі сторони братів батько не виніс і тяжко захворів умом (головою)" [18, с.145].

Та на цьому історія не закінчується. У 1907 році оженився і найменший з братів Герасим. З ним Дмитрові довелося більш-менш мирно пожити кілька років. До кардинальної сварки між братами призвело весілля найстаршої дочки Дмитра Ліди, якій дід Кузьма з цього приводу подарував 2 овечки (всього в господарстві Рубелів їх було 30). Баба Одарка у великій сім'ї Дмитра, яку треба прогодувати, вбачала розорення всього господарства, тож вирішила налаштувати молодшого сина Герасима проти свого брата та його дітей. Герасим, побачивши, що зі спільного господарства забирають двох овечок з розмаху вдарив свою племінницю Лиду вилами по ребрах, після чого вона довго хворіла, але овечат все-таки забрала. Одразу після того, як молодята виїхали разом із дідовим дарунком з двору, Герасим кинувся до свого старшого брата Дмитра з вимогами негайно покинути батьківське дворище, а після відмови вдарив його ножом (який йому попередньо дала мати Одарка) в голову. Наступного року Дмитро купив у борг хату і все-таки відділився [18, с.149]. Та Герасим з дружиною на цьому не заспокоїлись, після того як їм вдалося ізжити з хати брата з сім'єю, вони взялися за власного батька з матір'ю. "Дід тіко плаче, бо не раз, не тіко синок, а й невістка давала макогону в спину". У 1914 році Кузьма Рубель весь побитий і хворий без нічого прийшов жити до сина Дмитра [18, с.152].

Українська дослідниця звичаєвого права Марина Гримич гарно підмітила, що у селянській дійсності XIX – початку XX ст. боротьба за домогосподарство ставала формою боротьби за виживання [16, с.23]. Оскільки українська селянська родина мала в середньому п'ять, а то й більше дітей, з часом всі вони воліли мати частку з батьківського спадку.

Описані вище сімейні сцени можуть скласти в читача враження того, що селянська родина з плином часу почала руйнуватися, ставала все більш хиткою. Але варто зауважити, що ті самі люди, які в один день сварилися з сім'єю, били дружину і дітей, вели позашлюбні стосунки, лаяли батьків, вже завтра допомагали своїм рідним, не втрачаючи такі якості як людяність, доброту і щедрість.

Наприклад, Іван Ярошенко, незважаючи на свої активні дошлюбні гуляння, в сім'ї був дуже чутливою та емоційною людиною, важко переживав розставання з рідними, смерть близьких. Будучи на фронті в Румунії, йому прийшла звістка про смерть матері, яку він дуже тяжко сприйняв, хоча й знав що ненька вже протягом двох місяців важко хворіла [24, с.274]. Також доволі емоційно Іван описує своє прибуття додому після війни, він відчував себе дуже радісним після такого довгого розставання зі своїми рідними – жінкою та трьома дітьми.

Всупереч труднощам, які спіткали селян у голодні 1920-ті роки, сім'я Молодиків думала не лише, як прохачуватись, а й про майбутнє своїх дітей. Батько Василь домовився з приїжджим з Ленінграда вчителем Демидом Івановичем розраховуватися продуктами, аби той навчав їхнього сина Миколу. Окрім того, батьки ще придбали, а точніше виміняли за харчі, всі необхідні підручники (більше десяти) [25, с.338]. А коли вчитель у 1922 році переїхав у Олександрівськ, де влаштувався викладати в семирічній залізничній трудовій школі, то покликав Миколу та й його двоюрідного брата Стефана продовжити навчання у місті. Батьки, порадившись між собою, і довго не зволікаючи, відправили дітей до Олександрівська, аби ті продовжили навчання, ще й наняли квартиру в родичів маминого брата дядька Зінька [25, с.339].

Сім'я Молодиків взагалі вирізнялась своєю дружністю та взаємодопомогою. Коли у найстаршої дочки Марії помер чоловік Андрій, то вона з трьома дітьми жила у його батьків. А через два роки після її смерті усіх дітей-сиріт Молодики забрали до себе, незважаючи на те, що в них і так була дуже велика родина, бо син Петро з жінкою та сином жив разом з батьками. "Так что сім'я состояла из 12 человек. Было кому и работать, было кого и накормить, одеть и обуть" [25, с.340]. Але далі у своїх мемуарах автор пише: "Наша сім'я дружно работали все по хозяйству, и вскоре мы вошли в число зажиточных крестьян" [25, с.340].

Такі відносини в родині проектувалися і на дітей. Микола пізніше напише у своїх мемуарах, що навіть в найтяжчі хвилини свого життя він з дружиною Марусею по можливості допомагали тим, хто був у гірших умовах, ніж вони [25, с.375].

Родина Дмитра Рубеля, який після всіх поневірянь, лише в 45 років зміг купити собі власну хату, і то у борг, долаючи всі сімейні труднощі (життя в приймах, обдириство двома братами Омельком і Петром, знущання молодшого брата Герасима, позиція рідної матері), не втратила надію на краще, щирість, доброту. Дмитро разом із жінкою Тетяною відповідним чином виховували своїх дітей, не гналися за

багатством, ціною порушення родинних відносин, а просто на совість працювали, і врешті-решт забезпечили всіх своїх нащадків.

Олександр Замрій фіксує: “Но, как видно, вси труднощі брат Пантелемон с отцом, матерью, всем семейством переборювали и хозяйство росло с каждым годом” [23, с.193]. Коли в нього померла дружина, він, незважаючи на всю тяжкість ситуації, піклується про освіту старшої дочки Олександри, яка після смерті матері доглядала молодших братів та сестер. Батько відправляє її на рік у школу агрономів, при цьому сам залишається з малолітніми дітьми, ставлячи їй майбутнє вище власних інтересів [23, с.259].

При аналізі листів з фронту, які висилав Андрій Рубель, видно, що незважаючи на всі тяжкості воєнного часу, він піклується й про домашні справи, про рідних, які залишились вдома. У листі до сестри Ліди, він просить її наглядати за молодшим братом Василем, який вже почав парубкувати. Андрія дуже непокоїть той факт, що брат обрав набагато дорослішу за себе жінку – “дохожалую”. Непокоячись про те, що “она сможет его так влascать, что от всего откажется”, він просить сестру передати Василю свої застереження [18, с.176].

Війна викликала жаль, пробуджувала людяність, навіть примиряла давніх ворогів. Коли Герасима Рубеля відправили на фронт, то його племінник Андрій, родину якого дядько скандально змусив відділитися з батьківського двору, починає йому співчувати.

Молодик Микола пише, що коли його старшого брата Петра забрали на фронт, то рідні тільки й жили у чеканні від нього листа, а одержавши, обов'язково збиралися всі разом, читали, а потім писали відповідь. Але одного разу, коли принесли листа підписаного чужою рукою, та ще й з печаткою червоного хреста, то мати солдата вже почала плакати, а батько “побіліли”. Родина подумки вже горювала і прощалася з рідною людиною, але діставши листа, прочитали, що розривна куля поранила Петра в ногу, в результаті чого вся ступня була повністю роздроблена, і лікарі хотіли відрізати ушкоджену частину ноги. Далі автор пише, що після такої звістки “всі повеселіли”, адже для сім'ї головне було, аби солдат повернувся живий. В той момент ніхто не подумав про те, що хлопець вже не зможе повноцінно працювати з однією ногою в господарстві, а навпаки раділи, що з таким фізичним недоліком, його вже не відправлять на фронт, і він повернеться додому, “а що поранений, то на те й війна” [25, с.332]. А коли в кінці грудня 1916 року Петра демобілізували як непридатного до військової служби і він якраз перед Різдом повернувся з госпіталю додому, то це була велика радість для всієї сім'ї, і свята “провели в радощах” [25, с.333].

В першій чверті XX століття долю селянської сім'ї спіткали дуже тяжкі випробування (революції, Перша світова війна, громадянська війна, голод 1920-х років). Зміни, що відбувалися навколо, потроху відображалися й на свідомості людей: частішають розлучення, дошлюбні стосунки, авторитет старших потроху падає. Втім, це не вбило людяність і не зруйнувало сім'ю, але видозмінило її. З часом родина перестала виконувати господарську функцію, коли всі її члени були об'єднані спільністю інтересів виробничої діяльності. Але зростає значення моральних відносин між подружжям, при вступі до шлюбу та під час подружнього співжиття більшу роль починають відігравати спільність загальних інтересів, взаєморозуміння, духовна близькість. І ці фактори залишаються актуальними й сьогодні.

На початку XX століття в селянській родині також прослідковується і еволюція поведінки жінки, вона починає працювати, що не є принципово новим явищем, адже більшість жінок працювали завжди. Але тепер її робота виходить за межі дому та сімейного наділу, жінка могла займатись професійною діяльністю та витратити більше грошей на власний розсуд. Якщо в XIX столітті професійна діяльність та домашнє господарство співіснували в межах однієї сім'ї, то вже в XX столітті поступово виокремлюються два центри життя людей – місце роботи та дім.

Поступово ослаблюються зв'язки, що сполучали подружжя з усіма родичами (батьками, дідусями та бабусями, братами та сестрами, дітьми та онуками та ін.). Прагнення подружньої пари вийти з-під опіки великої родини були пов'язані зі зміною економічних умов в Російській імперії на початку XX століття.

З підвищенням мобільності серед сільського населення, молоде покоління вже менше залежить від батьків. Оскільки ведення домашнього господарства перестає бути єдиним джерелом доходу, молоді люди починають все частіше від'їжджати на заробітки до міст, де заробляють власні гроші, купують особисті речі, набираються досвіду та стають більш самостійними. Сім'я починає змінюватись у сенсі приватного життя.

Отже, ми не можемо говорити про руйнування селянської сім'ї, але маємо підстави стверджувати про її еволюцію. XX століття виявилось наповненим багатьма подіями та змінами в суспільному житті, тож і селянська родина не могла залишитись осторонь. В результаті спостерігаємо оновлення шлюбно-сімейних відносин зі збереженням цінностей традиційного селянського шлюбу.

Джерела та література

1. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1855 год [Електронний ресурс] / [Россия. Синод]. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 г. – СПб. : Синодальная тип., 1856. – 109 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10073442>.
2. Арсеньев К. Разлучение супругов как необходимый институт брачного права (доклад, представленный в заседании гражданского отделения общества 25 февраля 1884 г.) [Електронний ресурс] / К. Арсеньев. – Режим доступа: http://www.litres.ru/static/or3/view/or.html?art_type=4&file=1124785&art=489975&user=159644217&cover=/static/bookimages/01/12/48/01124805.bin.dir/01124805.cover.jpg&uuiid=d43b0604-1386-11e0-8c7e-ec5afce481d9.
3. Пазяк М.М. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / М.М.Пазяк. – К.: Наук. думка, 1990. – 528 с.
4. Сумцов Н.Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии / Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края / под. ред. проф. Курилова. – Екатеринослав : Типография Губернского Земства, 1905. – С. 5-10.
5. Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. А. Маркевич // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд. А.П.Пономарьов, Т.В.Косміна, О.О.Боряк]. – К.: Либідь, 1991. – С. 52-169.

6. Вовк Ф. Шлюбний ритуал та обряди на Україні / Федір Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – К. : Мистецтво, 1995. – С. 283-289.
7. Ястребов В.Н. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России / В.Н.Ястребов // Оттиск из журнала "Киевская Старина". – К. : Типография Корчак-Навицкого, 1896 г. – 19 с.
8. Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. – СПб., 1872. – Т.6. – С. 29-80.
9. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России: Юридические очерки: В 2 т. / С.В.Пахман. – СПб., 1879. – . – Т. II: Семейные права, наследство и опека. – СПб., 1879. – 400 с.
10. Кистяковский А. Волостные суды, их история, настоящая их практика и настоящее их положение // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. – СПб., 1872. – Т.6. – 417 с. – С. 3-28;
11. Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / А.П.Пономарев; Отв. ред. И.П.Березовский. – Киев: Наук. думка, 1989. – 320 с.
12. Чмелик Р.П. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції) [Текст] / Р.П.Чмелик; ред. М. Горбаль. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 1999. – 142 с.
13. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : В 2 т. / Б.Н.Миронов. – 3-е изд., испр., доп. – СПб : Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1 : Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – 548 с.
14. Кісь О.Р. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Р.Кісь. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
15. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / І.В.Ігнатенко. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К.: Інтелектуальна книга, 2014. – 246 с.
16. Гримич М. PATERFAMILIAS. (Про форми чоловічого домінування в українській селянській культурі) / М.В.Гримич // Народна культура українців: життєвий цикл людини. Т. 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. – К. : Дуліби, 2013 р. С. 5-46.
17. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу на матеріалах святково-обрядової культури українців / В. Борисенко – К. : Унісерв, 2000. – 191 с.
18. Рубель В. Історія... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 101 – 182.
19. Чоп В. Селянські рукописи південної України як історичне джерело // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 47-73.
20. Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 74-96.
21. Рубель В. Частина другого зошита "Історії..." Василя Рубеля, що не зберігся, у списку та з додатками Тихона Рубеля // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 378-396.
22. Список першого зошита "Історії..." Василя Рубеля в редакції та з доповненнями Тихона Рубеля // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 397-466.
23. Замрія О. Заповіт своєму поколінню // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 183-260.
24. Щоденник Івана Ярошенка // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 261-320.
25. Молодик М.В. Спомини // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 321-376.
26. Сало Сергій. Спогади (1899 – 1946 рр.). (Серія "Сатрожитності Південної України", випуск 24). / Упорядн. С.Білівненко, Т.Молдавська. – К., 2014. – 110 с.

Kovaliova Yu. V. The family history of southern Ukrainian region of a turning point era (the experience of interpreting of peasant diaries of the first third of the XX century)

Marriage and family relations in the late XIX – the first third of the XX century are reconstructed on the basis of a careful study of peasant diaries of V. Rubel, I.Yaroshenko, M. Molodyk, A. Zamriya, S. Salo. Traces the life strategies of three generations of inhabitants of the Ukrainian steppe region, which allows us to trace the degree of adaptation of peasant families to the changes in social life in the first third of the XX century.

Key words: peasant diaries, marriage and family relations, the modernization process.

Ковалёва Ю. В. Семейные истории южноукраинского региона переломной эпохи (опыт интерпретации крестьянских дневников первой трети XX в.)

На основании тщательного изучения крестьянских дневников В.Рубеля, И.Ярошенка, М.Молодика, А.Замрии, С.Сала реконструируется картина брачно-семейных отношений конца XIX – первой трети XX в. Прослеживаются жизненные стратегии трех поколений жителей украинского степного региона, что позволяет проследить степень адаптации крестьянской семьи к изменениям общественной жизни первой трети XX века.

Ключевые слова: крестьянские дневники, брачно-семейные отношения, модернизационные процессы.